

**Elnarə Əhməd ƏHMODOVA**

Naxçıvan Dövlət Universiteti  
Pedaqogika və psixologiya kafedrasının dosenti, psixol.ü.f.d  
E-mail: [elnara.akhmedova@wu.edu.az](mailto:elnara.akhmedova@wu.edu.az)

**Şəbnəm İlham BABAYEVA**

Qərbi Kəspı Unıversıtetı  
Magıstrant  
E-mail: [Shebnem.babayeva01@gmail.com](mailto:Shebnem.babayeva01@gmail.com)

## **YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ AQRESSİYANIN TƏDQIQİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ**

### **Xülasə**

Yeniyyətlik dövrü insan həyatının ən mürəkkəb və dinamik mərhələlərindən biridir. Bu dövrdə baş verən fizioloji, psixoloji və sosial dəyişikliklər nəticəsində yeniyyətələr tez-tez emosional qeyri-sabitlik, özünüifadə ehtiyacı və sosial qəbul olunma arzusu ilə qarşılaşırlar. Bu cür gərginliklər bəzən aqressiv davranış formaları ilə müşahidə olunur. Təqdim olunan məqalədə yeniyyətələrdə aqressiv davranışın yaranma səbəbləri, bu davranışların psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətləri, eləcə də onların sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi elmi yanaşma ilə təhlil olunmuşdur. Aqressiya anlayışının elmi ədəbiyyatda veriliş formaları müqayisəli şəkildə araşdırılmış, aqressiv davranışların passiv və aktiv formaları, onların şifahi və fiziki ifadə növləri detallı şəkildə təqdim olunmuşdur.

Məqalədə həmçinin ailə və məktəb mühitinin, valideyn münasibətlərinin, müəllim-şagird əlaqələrinin və yaşıd qruplarının yeniyyətələrin davranışlarına təsiri kontekstində aqressiyanın formalaşması və güclənməsi izah edilir. Sosial-psixoloji və pedaqoji yanaşmaların qarşılaşdırılması nəticəsində aqressiyanın yaranmasında yalnız şəxsi faktorların deyil, eyni zamanda sosial faktorların da ciddi rol oynadığı ortaya qoyulmuşdur.

**Açar sözlər:** Yeniyyətə, aqressiya, aqressiv davranış, psixoloji xüsusiyyətlər, pedaqoji yanaşma, sosial mühit, emosional gərginlik, psixoloji inkişaf, ailə təsiri, məktəb, psixoprofilaktika, davranış pozuntuları.

**UOT:**159.922.8

**DOI:** <https://doi.org/10.54414/LGUY8238>

### **Giriş**

İnsan inkişafının mühüm və dönüş nöqtələrindən biri olan yeniyyətlik dövrü həm fiziki, həm psixoloji, həm də sosial dəyişikliklərin intensiv yaşandığı bir mərhələdir. Bu dövrdə fərd öz şəxsiyyətini tanımağa, formalaşdırmağa, cəmiyyət içində mövqe qazanmağa və mənlilik dəyərini müəyyənəşdirməyə çalışır. Lakin bu axtarış prosesi həmişə sakit və ahəngdar şəkildə keçmir. Yeniyyətələr çox zaman öz daxili gərginliklərini, anlaşılmadıqları düşüncəsini və qəbul olunmama qorxularını aqressiv davranışlarla ifadə edə bilirlər. Aqressiya bu kontekstdə təkcə zorakı və destruktiv davranış

formasını kimi deyil, eyni zamanda fərdin özünüifadə, müdafiə və münasibət qurmaq üçün istifadə etdiyi bir vasitə kimi də dəyərləndirilə bilər.

Son illərdə aparılan psixoloji və pedaqoji araşdırmalar yeniyyətələr arasında aqressiv davranış formalarının artmaqda olduğunu göstərir. Sosial dəyişikliklər, ailədaxili problemlər, məktəbdə qarşılaşılan təzyiq, rəqəmsal texnologiyaların təsiri və yaşıdlarla münasibətlər bu davranışların yaranmasına və davam etməsinə ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan yeniyyətələrdə aqressiv davranışın səbəblərini anlamaq, bu davranışların necə

formalaşdığını və hansı şəraitdə gücləndiyini müəyyənləşdirmək yalnız elmi baxımdan deyil, eyni zamanda praktik müdaxilə baxımından da zəruri məsələlərdən biridir.

### **Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda “Aqressiya” konsepsiyası.**

Sosial-psixoloji gərginliyin artması müasir cəmiyyətdə həyatın bütün sahələrində aqressiyanın artmasına səbəb olur. Şagirdlərin həddən artıq yüklənməsi, fiziki fəaliyyətin olmaması, tələblərlə şagirdlərin qabiliyyətlərinin uyğunsuzluğu, onların biliyinin qərəzli qiymətləndirilməsi həddən artıq həyəcana, təmkinsizliyə, aqressivliyə gətirib çıxarır. Hər bir uşağın daxili aləminin özünəməxsusluğu, özünəməxsus maraq və məqsədləri, xarakter xüsusiyyətləri və psixoloji keyfiyyətləri, ehtiyacları, fəaliyyət motivləri ilə əlaqədar olaraq ziddiyyətlər, münaqişələr yaranır. Başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə daha mürəkkəbləşir və bu, aqressiyaya səbəb ola bilər. Cəmiyyətdəki böhran hadisələri yeniyetmə mühitinə təsir göstərir, müasir uşaqlarda münaqişəli sosial mövqelərin inkişafına kömək edir, özünə və ətrafdakı dünyaya münasibətdə dağıdıcı davranışların və təhrif edilmiş dəyər sistemlərinin təzahürünə kömək edir. Buna görə də, aqressiya problemi, o cümlədən yeniyetməlik dövründə ardıcıl olaraq elmi diqqət mərkəzindədir.

Hazırda aqressivlik alimlərin tədqiqat obyektidir: R. Baron, D. Richardson [3], A. Bandura, R. Walters [1], R. Velder [4], O. F. Kernberg [5], K. Lorenz [8], A. A. Rean [13], İ. A. Furmanov [22] və başqaları. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan problemə marağın artmasına baxmayaraq, uşaqlarda aqressiyanın psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda aqressiya probleminin mövcud vəziyyətini təhlil edərək demək olar ki, alimlər aqressiyanın terminoloji tərifini hələ də müzakirə edirlər, lakin onların fikirləri əsasən üst-üstə düşür. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa yönəlmiş özünə inam, enerjili davranış və yeganə məqsədi ağrı, zərər və ya məhv olmaq olan davranış arasında fərq qoyulur. Birincisi iddialılıq, ikincisi aqressivlikdir.

S. L. Rubinstein qeyd etdiyi kimi, “aqressiya kiməsə zərər vurmağa yönəlmiş fiziki və ya şifahi davranışdır” [17,s.76]. Bu tərif iki fərqli aqressiya növünü ehtiva edir. Hər ikisi heyvanlar üçün xarakterikdir: nümayişkarənə qəzəb partlayışları ilə səciyyələnən sosial aqressiya və yırtıcının ovunu gizlətdiyi zaman nümayiş etdirdiyi kimi səssiz aqressiya. İnsanlarda psixoloqlar iki növ təcavüzü ayırd edirlər: düşmənçilik və instrumental. Düşmən təcavüzünün mənbəyi qəzəbdir. Onun yeganə məqsədi zərər verməkdir. Instrumental aqressiya vəziyyətində zərər vermək özlüyündə məqsəd deyil, başqa müsbət məqsədə çatmaq üçün bir vasitədir.

“Təcavüz” sözü latınca *aggredi* sözündəndir, “hücum etmək” deməkdir. 19-cu əsrin əvvəllərinə qədər bu anlayış çox geniş idi: istər xeyirxah, istərsə də düşmənçilik edən istənilən aktiv davranış aqressiv hesab olunurdu. Sonralar sözün mənası dəyişdi, konkretləşdi. Aqressiya başqalarına qarşı düşmənçilik kimi başa düşülməyə başladı.

Psixologiyada aqressiyanın yaranması, təbiəti, təzahürünə təsir edən amillərlə bağlı çoxlu fikirlər mövcuddur. Lakin bütün bu nəzəri əsaslandırma L. Berkovetsin fikrincə, aşağıdakı dörd kateqoriyaya düşür [2,s.58]. Aqressiya aşağıdakılarla əlaqədardır: fitri ehtiraslar və meyllər; xarici stimullar tərəfindən aktivləşdirilmiş ehtiyaclar; idrak və emosional proseslər; əvvəlki öyrənmə ilə birlikdə mövcud sosial şərait.

Müxtəlif psixoloji anlayışlarda “aqressiya” anlayışını nəzərdən keçirək.

Psixanalitik yanaşmasında Ziqmund Freyd hesab edirdi ki, aqressiv davranış instinktivdir və təbiətə qayılmazdır. İnsanlarda iki ən güclü instinkt var: cinsi (libido) və ölüm instinkti (thanatos) [10, s.206]. Birinci növ enerji həyatı gücləndirməyə, qorumağa və bərpa etməyə yönəldilmişdir. İkinci növ enerji həyatın məhvini və sona çatmasına yönəldilmişdir. O, bütün insan davranışlarının bu instinktlərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirinin nəticəsi olduğunu və onlar arasında daimi gərginliyin olduğunu müdafiə edirdi. Həyatın qorunub saxlanması (eros) və onun məhv edilməsi (thanatos) arasında kəskin konflikt olduğundan, başqa mexanizmlər

(yer dəyişdirmə) tanatosun enerjisini məndən kənara, xaricə yönəltmək məqsədinə xidmət edir. Tanatosun enerjisi xaricə yönəlməzsə, bu, tezliklə fərdi şüurun özünün məhvinə gətirib çıxaracaq. Beləliklə, thanatos dolayı yolla aqressiyanın ortaya çıxmasına və başqalarına yönəldilməsinə kömək edir.

Təcavüzün mənşəyi ilə bağlı oxşar fikir ekoloji yanaşma tərəfdarları arasında da müşahidə olunur. K.Lorenzin fikrincə, aqressiya digər canlılar kimi insanlarda da mövcud olan, yaşamaq uğrunda mübarizə aparan fitri instinktdən qaynaqlanır. O hesab edirdi ki, aqressiv enerji orqanizmdə kortəbii, davamlı, sabit sürətlə əmələ gəlir, zamanla müntəzəm olaraq toplanır [9,s.27].

K. Lorenz də sevgi və dostluq münasibətlərinin açıq aqressivliyin ifadəsi ilə bir araya sığmadığını müdafiə edirdi [8,s.45].

Frustrasiya nəzəriyyəsinin (homeostatik model) nümayəndəsi olan D.Dollard tərəfindən aqressiyanın təbiəti haqqında tamamilə əks fikir ifadə edilmişdir [3,s94]. Burada aqressiv davranışa təkamül prosesindən çox, situasiya kimi baxılır. Bu nəzəriyyənin əsas müddəaları aşağıdakılardır: məyusluq həmişə hansısa formada aqressiyaya səbəb olur; aqressiya həmişə məyusluğun nəticəsidir.

Aqressiyaya səbəb olan üç amil həlledicidir: gələcək məqsədə nail olmaqdan subyekt tərəfindən gözlənilən məmnunluq dərəcəsi; məqsədə çatmaq üçün maneənin gücü; və ardıcıl məyusluqların sayı. Yəni, subyekt həzzi nə qədər çox gözləsə, maneə bir o qədər güclü olar və bloklanan reaksiyaların sayı nə qədər çox olarsa, aqressiv davranışa təkan da bir o qədər güclü olar. Əgər məyusluqlar bir-birinin ardınca gəlsə, sonra onların gücü məcmu ola bilər və bu, daha böyük qüvvənin aqressiv reaksiyasına səbəb ola bilər.

Fərdlərin məyusluğa həmişə aqressiv reaksiya vermədiyi aşkar edildikdə, D. Dollard və onun həmmüəllifləri belə bir davranışın ilk növbədə cəza təhlükəsi səbəbindən eyni məyusluq anında özünü göstərmədiyi qənaətinə gəldilər. Bu zaman "köçmə" baş verir, nəticədə aqressiv hərəkətlər başqa bir şəxsə, hücum ən az cəza ilə əlaqələndirilir [3,s.105].

Davranışçı nəzəriyyəyə görə, aqressiya, uyğun davranışın müşahidəsi və sosial gücləndirmə yolu ilə sosiallaşma yolu ilə öyrənilmiş davranışdır. Başqa sözlə, insan davranışının öyrənilməsi model yönümlüdür.

A.Bandura görə, aqressiv davranışın təhlili üç aspektin nəzərə alınmasını tələb edir: belə hərəkətlərin əldə edilməsi üsulları; onların yaranmasına səbəb olan amillər; və onların birləşdirildiyi şərtlər [1,s.69]. Buna görə də burada təlimə, sosiallaşmanın əsas vasitəçilərinin, yəni valideynlərin uşaqların aqressiv davranışa öyrədilməsinə təsirinə böyük əhəmiyyət verilir. Xüsusilə, valideyn davranışının aqressivlik nümunəsi ola biləcəyi və aqressiv valideynlərin adətən aqressiv uşaqları olduğu sübut edilmişdir. Bu nəzəriyyə həm də təsdiq edir ki, bir insanın geniş spektrli aqressiv reaksiyalar əldə etməsi bu cür davranışı birbaşa təşviq edir. Yəni aqressiv hərəkətlərə görə möhkəmləndirmə almaq gələcəkdə belə hərəkətlərin təkrarlanma ehtimalını artırır. Eyni zamanda, effektiv aqressiya, yəni aqressiv hərəkətlərdən istifadədə uğur əldə etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buraya həm də vicarious təcrübə daxildir, yəni başqalarında təcavüzün təşviqini müşahidə etmək. Sosial mükafatlar və cəzalar təcavüzün stimullaşdırılmasına kömək edir.

Mükafatlandırma və özünü cəzalandırma, insanın özü üçün təyin etdiyi mükafat və cəzalarla tənzimlənən açıq təcavüzün səbəbləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəzəriyyə insan təcavüzünün qarşısını almaq və idarə etmək üçün daha çox yer buraxır. Bunun iki səbəbi var: nəzəriyyəyə görə, aqressiya qazanılmış davranış modelidir. Prosedurlarla (şərtlərin aradan qaldırılması) zəiflədilər bilər. Digər tərəfdən, sosial öyrənmə insanların yalnız müəyyən şərtlər altında aqressiya nümayiş etdirdiyini göstərir.

Hal-hazırda sosial öyrənmə nəzəriyyəsi aqressiv davranışın proqnozlaşdırılmasında ən effektivdir, xüsusən də təcavüzkar və fərdin sosial inkişafı haqqında məlumat varsa. Beləliklə, təcavüzün təzahürləri sosial və məntiqi amillərlə izah olunur. A.Bandura görə, aqressiyanın mütləq qəddar olması şərt deyil; həm də yaşamaq uğrunda mübarizə zamanı

fərdin normal reaksiyasıdır [1, s.67]. Qeyri-aqressiv davranışın müsbət gücləndirilməsi, fərdin müsbət davranış modelinə yönəldilməsi və təcavüzün təzahürünə kömək edən şərtlərin dəyişdirilməsi yolu ilə aqressiv hərəkətlər zəiflədilər və ya sosial cəhətdən məqbul çərçivələrə yönəldilə bilər.

Təcavüzün təbiətini izah edən əsas nəzəriyyələri araşdırdıqdan sonra əsas anlayışları müəyyən edək. R. Baron və D. Riçardson hesab edirlər ki, aqressiya özünü hansı formada göstərsə, bu cür rəftardan qaçmaq üçün bütün əsasları olan başqa canlıya zərər vurmağa yönəlmiş davranışdır [3, s.18].

E. Fromm görə, aqressiya dedikdə, başqa şəxsə, bir qrup insana və ya heyvana zərər vuran və ya vurmaq niyyəti olan, eləcə də ümumilikdə hər hansı "cənsiz" obyektə zərər vuran hər hansı hərəkət başa düşülməlidir [21, s.82]. R. S. Nemovun fikrincə, aqressiya insanın digər insanlara qarşı davranışında düşmənçilik, onlara problem yaratmaq istəyi kimi başa düşülür [12, s.284].

Aqressiya müxtəlif formalarda özünü göstərir. Təcavüzkar davranışın iki əsas növü fərqləndirilir: məqsədyönlü təcavüz və instrumental aqressiya. Birincisi əvvəlcədən planlaşdırılmış bir hərəkətdir, məqsədi obyektə zərər vermək və ya zədələməkdir. Sonuncu, özlüyündə təcavüzkar bir hərəkət olmayan müəyyən bir nəticə əldə etmək üçün bir vasitə kimi həyata keçirilir.

A. A. Rean [15], İ. A. Furmanova [21] aşağıdakı meyarlara əsaslanan aqressiv təzahürlərin təsnifatını işləyib hazırlamışlar.

1. Təcavüz istiqamətinə görə: xaricə yönəlmiş və özünə yönəlmiş avtoaqressiya.
2. Məqsədinə görə: intellektual, düşmən
3. İfadə üsulu ilə: fiziki və şifahi.
4. İfadə dərəcəsinə görə: birbaşa və dolay.
5. Təşəbbüsün olması ilə: fəal və müdafiə.

"Təcavüz" anlayışı "aqressiv hərəkətlər" anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bu, situasiya reaksiyası kimi aqressivliyin təzahürüdür. Əgər aqressiv hərəkətlər vaxtaşırı təkrarlanırsa, aqressiv davranışdan danışmalıyıq. A. A. Rean özü hesab edir ki, aqressivlik aqressiv hərəkətdən dərhal əvvəl və ya onun zamanı situasiya, sosial və psixoloji vəziyyəti nəzərdə tutur [14, s.6].

V. Klein hesab edir ki, aqressivlik aktiv həyat üçün vacib olan müəyyən sağlam keyfiyyətləri ehtiva edir. Bu keyfiyyətlərə əzmkarlıq, təşəbbüsçilik, məqsədə çatmaqda əzmkarlıq və maneələri dəf etmək daxildir. Bu keyfiyyətlər liderlərə xasdır.

Səhlələrinin bir sıra mövqelərini mənimsəyən A. Bass, "təcavüz" və "düşmənçilik" anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmiş və sonuncunu "insanlara və hadisələrə mənfi hisslər və mənfi qiymətləndirmələr yaradan reaksiya" kimi müəyyən etmişdir [17, s. 126]. A. Bass və A. Darki aşağıdakı reaksiya növlərini müəyyən etdilər:

1. Fiziki təcavüz başqa bir şəxsə qarşı fiziki güc tətbiq etməkdir.
2. Dolay, yəni başqa bir şəxsə yönəldilmiş və ya heç kimə yönəldilməyən.
3. Qıcıqlanma - ən kiçik təxribatda mənfi hissləri ifadə etməyə hazır olmaq (qıcıqlanma, kobudluq).
4. Neqativizm passiv müqavimətdən tutmuş formalaşmış adət və qanunlara qarşı aktiv mübarizəyə qədər dəyişən müxalif davranış modelidir.
5. Həqiqi və xəyali hərəkətlərə görə başqalarına qarşı kin, paxıllıq və nifrət.
6. Şübhə insanlara qarşı etimadsızlıq və ehtiyatlılıqdan tutmuş, başqa insanların planladığı və zərər verdiyi inancına qədərdir.
7. Verbal aqressiya mənfi hisslərin həm forma (qışqırmaq, qışqırmaq), həm də şifahi cavabların məzmunu (lənət, hədə) vasitəsilə ifadəsidir.
8. Günah hissi subyektin pis insan olduğuna, pislik etdiyinə mümkün inamını, həmçinin hiss etdiyi peşmançılığı ifadə edir.

A. A. Rean [14], K. Büttner [16] və başqaları aqressiv təzahürün bəzi hallarını adaptiv xüsusiyyət kimi, məyusluq və narahatlıqdan xilas olmaq ilə əlaqələndirilir.

Beləliklə, aqressiya yaşamaq və uyğunlaşmanı təşviq edən bioloji cəhətdən uyğun davranış forması kimi nəzərdən keçirilə bilər. Digər tərəfdən, aqressiya şər, insanların müsbət mahiyyətinə zidd davranış kimi qəbul edilir.



Bəs hansı davranışı aqressiv hesab etmək olar? T. R. Romyantseva hesab edir ki, bu gün normativ yanaşma ön plana çıxır [18, s.36]. Bu nöqtəyi-nəzərdən davranışın aqressiv olmasının müəyyən edilməsində normalar anlayışı həlledici rol oynamalıdır. Onlar müəyyən hərəkətlərin təyin edilməsinə nəzarət etmək üçün unikal mexanizm təşkil edirlər. Normlar anlayışı uşağın sosiallaşması prosesində formalaşır. Buna görə də, iki məcburi şərt yerinə yetirildikdə davranış aqressiv adlandırılacaq: qurban üçün zərərli nəticələr olduqda; davranış normaları pozulduqda.

Təlim və tərbiyə aqressiv davranışın inkişafında mühüm rol oynayır. R.Kratçild və N.Levinson etiraf edirlər ki, aqressiv təzahürlərə ictimailəşmə prosesi vasitəsilə nəzarət etmək olar [3,s.208].

Təcavüzün sosiallaşması, öz aqressiv impulslarını idarə etməyi və onları müəyyən bir sivilizasiya daxilində məqbul formalarda ifadə etməyi öyrənmək prosesi kimi müəyyən edilə bilər. Sosiallaşma nəticəsində çoxları cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşaraq aqressiv impulslarını tənzimləməyi öyrənirlər. Digərləri olduqca aqressiv olaraq qalırlar, lakin aqressiyanı incə şəkildə ifadə etməyi öyrənirlər: şifahi təhqirlər, gizli məcburiyyətlər, üstüörtülü tələblər və s. Digərləri isə heç nə öyrənmir və aqressiv impulslarını fiziki zorakılıqla ifadə edirlər. Uşağın konkret mədəni mühitdə tərbiyə olunmasının ilk təcrübələri, ailə ənənələri, valideynlərin uşaqla münasibətinin emosional fonu burada mühüm rol oynayır.

Aqressiya ilə əlaqəli vacib fərdi psixoloji xüsusiyyət impulsivlikdir. ("İmpulsiv/planlı aqressiya" dixotomiyası bioloji tədqiqatlarda geniş istifadə olunur.) Alimlər impulsivlik və aqressivliyin əsəbilik kimi ölçüsü arasında ən böyük fenotipik korrelyasiya tapıblar.

Bundan əlavə, impulsivlik və qıcıqlanma eyni genetik və ətraf mühit təsirləri ilə impulsivlik və təcavüzün digər aspektləri ilə daha sıx bağlıdır.

L. Berkovetsin qeyd etdiyi kimi, müxtəlif bioloji proseslər və neyrostrukturlar aqressiyanın xarici təzahürləri ilə bağlıdır [1,s.428]. Həqiqətən, cinayətkar davranışa irsi meyldən danışmaq olar, lakin bu, təcavüzün sadəcə olaraq

nəsildən-nəslə ötürülməsi demək deyil. Cinsi hormonlar, xüsusən də testosteron, zorakılıqla bağlı cinayətlərdə müəyyən dərəcədə "iştirak edir". Bununla belə, alimlərin xüsusi tədqiqatları göstərdi ki, onların təsir dərəcəsi kifayət qədər məhduddur.

Bununla belə, alimlərin xüsusi tədqiqatları göstərdi ki, onların təsir dairəsi kifayət qədər məhduddur. Üstəlik, aqressiyaya meylliliyin öyrənilməsi mexanizminin və cinsi hormonların insan davranışında aqressivlik dərəcəsinə təsir mexanizminin ümumi mənşəli ola biləcəyinə inanmaq üçün hər cür əsas var. Yəni, hormonlar və aqressiya arasında sıx əlaqənin görünüşünü və ya ailə oxşarlığı kimi cinayət davranışına meyl yaranan müəyyən bioloji cəhətdən müəyyən edilmiş şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin və ya meyllərinin (məsələn, artan emosional stimullaşdırma ehtiyacı, dominantlıq istəyi) olması mümkündür. Beləliklə, psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda aqressiya probleminin mövcud vəziyyətini təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, aqressiyanın inkişafına bioloji və sosial amillər təsir edir. Bioloji amillər genotip, xüsusi xromosom dəsti və s. ilə müəyyən edilir. Sosial amillərə uşağın böyüdüyü sosial şərait və onların yaxın ətrafı daxildir.

Uşaqlarda aqressiv davranış erkən uşaqlıqdan müşahidə oluna bilər. Həyatın ilk illərində təcavüz demək olar ki, yalnız böyüklər tərəfindən idarə olunmayan inadkarlığın impulsiv partlayışlarında özünü göstərir. Bu, ən çox qışqırmaq, təpikləmək, dişləmək və döyüşməklə müşayiət olunan qəzəb və ya qəzəb partlayışları ilə ifadə edilir.

Necə ki, I. Yu. Kulagina qeyd edir ki, bir yaşında uşağın ona xoşagəlməz bir şey etdiyinə görə anasına yırğalanması normal sayıla bilər [7,s.97]. Həyatın ikinci ilində uşağın fəaliyyəti artır. Müstəqil fəaliyyət imkanlarının genişlənməsi ilə uşağın davranışında müstəqillik artır.

Bəzən bu müstəqillik arzusu - məşhur "Mən bunu özüm edə bilərəm!" - kiçik uşağın valideynlərini razı salmaq üçün ilk cəhdləri ilə nəticələnir.

Üç yaşına qədər oğul və ya qızın inadkarlığı ilə bağlı şikayətlər daha davamlı olur. Bu dövrdə 2-3 yaşlı uşaqlar uşaq bağçalarına daxil olurlar,

burada M. D. Lisina, V. Mukhina [11,s.24], L. D. Koşelevanın qeyd etdiyi kimi, həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsi daha çox və ya daha az uzun müddətli saxlama və başqasına yönəlmiş hərəkətlərə yetişmə prosesi kimi formalaşmağa başlayır. Bu dövrdə aqressiya təbiətdə instrumental xarakter daşıyır. Uşaqlar arasında münaqişələr ən çox bir şeyə, adətən oyuncağa sahib olmaq vəziyyətində yaranır. Bu yaşda aqressiyanın təzahürü əsasən valideynlərin müəyyən davranış formalarına reaksiyasından və münasibətindən asılıdır.

Valideynlər və tərbiyəçilər aşkar aqressiyanın hər hansı təzahürlərinə dözümsüzlük göstərilərsə, bunun nəticəsində aqressiyanın simvolik formaları inkişaf edə bilər: sızlamaq, hönkürmək, inadkarlıq, itaətsizlik və digər müqavimət formaları, həmçinin dolayı təcavüzün təzahürləri.

İ. A. Furmanovun qeyd etdiyi kimi, bu yaşda "kəşfiyyat instinkti" [21,s.39] güclənir və eyni zamanda uşaq onun təcrübəsi üçün yeni olan bütöv bir qadağalar, məhdudiyyətlər və sosial öhdəliklər sistemi ilə qarşılaşır. Özünü kortəbii maraq və valideyn "yox"u arasında münaqişə vəziyyətində tapan uşaq istər-istəməz ciddi məhrumiyyətlər yaşayır - ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması. Başqa sözlə, o, məyusluq vəziyyətinə çatır. Uşaq bu vəziyyəti valideynlərinin rədd hərəkəti kimi qəbul edir. Münaqişənin həllinin mümkünsüzlüyü qəzəbin, ümitsizliyin, aqressiv meyillərin oyanmasına gətirib çıxarır.

Halbuki əvvəllər valideynlər övladının aqressiyasına məhəbbətlə cavab verirdilərsə, indi daha çox təhdidlərə, həzzlərdən məhrum olmağa, təcrid olunmağa əl atırlar. A. Fromm üç-dörd yaşda aqressiyanın ən çox yayılmış əlamətlərindən biri olan "köçürmə" fenomeninin mövcudluğuna işarə edir [20,s.8]. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, uşaq bu yaşda qəzəbini açıq şəkildə ananın üzərinə atmağa cəsarət etmir və qəzəbi və aqressiyanı başqa, daha zərərsiz obyektə ötürür. Uşaq ana və atası üzərində üstünlük qazana bilməz, çünki onlar böyüklərdir və həqiqi hakimiyyətdən istifadə edirlər.

Üstəlik, hədə-qorxu və cəzaların tətbiqi ilə belə uşağa artıq hörmət və itaət hissi aşılıb.L.

M. Semenyukun fikrincə, uşaq kifayət qədər geniş spektrli hərəkətləri zorakılıq hərəkətləri kimi təsnif edə bilər ki, bunlara hətta yeməklərdən, oyuncaqlardan məhrum etmə, yüksək səsle deyilən şifahi təkliflər daxildir [18,s.37]. Altı-yeddi yaşına kimi şəxsən başqa bir insana yönəlmiş aqressiya instrumental aqressiya ilə qarışmağa başlayır.

R. Baron və D. Riçardson, cəzaların xarakterinə və şiddətinə, həmçinin valideynlərin uşaqların davranışlarına nəzarət etməsinə diqqət yetirən ailə rəhbərliyi təcrübələri ilə uşaqlarda aqressiv davranış arasında əlaqəni qeyd edirlər [3, s.220]. Ümumiyyətlə, müəyyən edilmişdir ki, sərt cəzalar uşaqlarda aqressivliyin nisbətən yüksək səviyyəsi ilə əlaqələndirilir və uşaqlara kifayət qədər nəzarət və nəzarətin olmaması yüksək sosializm səviyyəsi və çox vaxt aqressiv davranışlarla əlaqələndirilir.

V. İ. Qarbuзов valideynlərin uşağa qarşı mənfi münasibətinin üç növünü müəyyən etmişdir [19, s.44]:

Tip A rədd (uşağın rədd edilməsi, xoşagəlməz münasibətin nümayişi). Bu tip uşaqda tərki edilmə, etibarsızlıq, özünə inamsızlıq hissi yaradır. Uşaq heç bir dəstək hissi etmir, arxasında gizlənəcək "divar" yoxdur. Üstəlik, rədd etmə identifikasiya mexanizmini məhv edir (uşaq valideynin inanclarını qəbul etmir). Soyuq emosional münasibətlərdə uşağın müsbət davranış modelləri yoxdur. Bu, uşağın özünü tənzimləmə qabiliyyətini azaldır. Beləliklə, G. Eberlein aqressiyanı "sevginin tanınmasına can atan uşağın ümitsizliyi" kimi təyin edir [23,s.265].

B tipi hipersosiallaşmadır (həddindən artıq tələbkar bir münasibət: həddindən artıq tənqid, seçicilik, ən kiçik bir cinayətə görə cəza). İkinci növ, görünür, uşağa inkişaf modeli təqdim edir və güclü, iradəli şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlib, lakin yenə də mənfi nəticələrə gətirib çıxarır: acılıq, qadağan edilmiş şeyləri "hiyləgərcəsinə" etmək istəyi və s. Burada valideynlər tərəfindən tənqid adətən konstruktiv deyil və buna görə də müsbət nəticələrə səbəb olmur. Uşağa yönəlmiş tənqid aşağılıq hissi, narahatlıq və yeni uğursuzluqların gözləməsi yaradır.

Çox vaxt, A. A. Reanın qeyd etdiyi kimi, ailədə belə bir mövqe tutan uşaq özünü bacarıqsız və qrupda yüksək mövqe tutmaq iqtidarında olmadığını sübut edir [14, s. 17]. Və bu səriştəsizlik uşağın qrup daxilində özünü təsdiqləmə vasitəsi kimi xidmət edən aqressiv davranışına gətirib.

Tip B hipermühafizəsi (eqosentrik valideynlik: uşağın müstəqil hərəkət etmək imkanından məhrum olduğu həddindən artıq qoruyucu münasibət). Həddindən artıq qorunma da şəxsiyyətin normal inkişafını pozur. Bu, uşağa valideyn məhəbbəti və məhəbbətini almaq imkanı verir, lakin həddindən artıq qayğı infantilizmə, müstəqilliyin olmamasına, qərar qəbul edə bilməməsinə və stresin öhdəsindən gələ bilməməsinə səbəb olur və şəxsi özünü tənzimləmə qabiliyyətini azaldır. Belə uşaqlar, A. A. Bodalevin [19] fikrincə, ən çox təcavüzün qurbanı olurlar.

Özləri üçün ayağa qalxa bilmirlər; dolayısı aqressivlik nümayiş etdirirlər, yəni mənfi emosiyalarını başqa obyektlərə yayırlar (kitabları cırırlar, ətrafa oyuncaqlar atırlar, oyunda oyuncaqları cəzalandırırlar və s.).

Yeniyetmələr sosial yönümlüdürlər (V.S.Muxina [11, s.262]), normativ davranışa yanaşmada hamı kimi olmağa çalışırlar. Eyni zamanda, onlar öz unikallığını təsdiq etməyə, başqalarından “daha yaxşı” olmağa çalışır və başqaları ilə “qarışdırılmamaq”da israrlıdırlar. Nəticədə, yeniyetmələr tez-tez antisosial davranışlar nümayiş etdirirlər ki, bu da onların mənlilik imicini gücləndirir.

M. Yu.Kondratyevin fikrincə, qrup, əsasən, yeniyetmələrə davranış formalarını diktə edir və özünə və başqalarına qarşı müəyyən mövqe və münasibət formalaşdırır [6, s.65].

Əgər uşaq asosial mühitdədirsə, o zaman şifahi və fiziki təcavüz norma hesab olunacaq. Bundan əlavə, yeniyetmələr aqressiv davranış nümunələri haqqında bilikləri aşağıdakı əsas mənbələrdən əldə edirlər. Ailə eyni zamanda aqressiv davranış modellərini nümayiş etdirir və onun möhkəmləndirilməsini təmin edə bilər. Uşaqların aqressiv davranışla məşğul olma ehtimalı onların evdə aqressivlik nümayişi ilə qarşılaşıb-qarşılaşmamasından asılıdır. Onlar həmçinin həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqədə

aqressivliyi öyrənir, çox vaxt oyunlar zamanı aqressiv davranışın faydalarını öyrənirlər. Nəhayət, uşaqlar aqressiv reaksiyaları təkcə real həyat nümunələrindən (yaşadlarının və ailə üzvlərinin davranışı) deyil, həm də kütləvi informasiya vasitələrinin təklif etdiyi simvolik reaksiyalardan öyrənirlər.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik:

1. Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərdi ki, aqressiya problemi müasir cəmiyyətdə aktual problemdir. Təcavüzün müxtəlif təfsirlərindən biz aşağıdakı tərfi seçmişik: aqressiya sosial birgəyaşayışın norma və qaydalarına zidd olan, hücum obyektlərinə (canlı və cansız) zərər vuran, insanlara fiziki zərər vuran və ya psixoloji diskomfort (mənfi təcrübə, gərginlik, qorxu, depressiya) yaranan motivasiya edilmiş destruktiv davranışdır.

2. Aqressiyanın təzahürü bioloji və sosial amillərlə bağlıdır. Valideyn-uşaq münasibətləri, ailə liderliyi tərzı və aqressiv davranış arasındakı əlaqənin nəzərdən keçirilməsi bu amillərin uşaqlarda aqressiv davranışı proqnozlaşdırdığını göstərir.

3. Aqressiya ən çox yeniyetmələrin davranışlarında özünü göstərir. Bu, bir sıra amillərlə izah olunur: bu yaşın psixofizioloji xüsusiyyətləri, yeniyetməlik dövrünün olması, özünüdərk etmənin formalaşması və yetkinlik hisslərinin təzahürü.

### **Nəticə**

Bu məqalə, yeniyetmələrdə aqressiv davranışların formalarını, səbəblərini və onların sosial-psixoloji və pedaqoji təsirlərini nəzərdən keçirmiş, bu mövzudakı müxtəlif yanaşmaları geniş şəkildə təhlil etmişdir. Yeniyetməlik dövrü, həm fiziki, həm də emosional baxımdan çətin bir mərhələdir. Bu dövrdə yaranan aqressiv davranışlar, bəzən sadəcə daxili gərginliyin, tənqidə və rədd edilməyə qarşı müqavimətin təzahürü olaraq ortaya çıxır. Lakin, aqressiyanın dərinləşməsi və ya həddən artıq güclənməsi, fərdin sosial əlaqələrini zədələyərək, ətraf mühitlə münasibətlərini çətinləşdirə bilər.

Aqressiv davranışların inkişafında və formalaşmasında bir sıra amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır. Sosial təzyiqlər, ailə mühiti, məktəb təcrübələri, cəmiyyətin gözləntiləri, dost

qruplarının təsiri və daha geniş mənada sosial normativlər, bu davranışların meydana gəlməsində mühüm rol oynayır. Ailənin və məktəbin rolu, xüsusilə yeniyetmənin emosional inkişafını dəstəkləmək və aqressiv davranışların qarşısını almaq baxımından əhəmiyyətlidir. Ailənin dəstəyini itirən və ya sosial əlaqələrində çətinliklər yaşayan yeniyetmələr, daha çox aqressiv davranışlara meyilli ola bilərlər.

Yeniyetmələrdə aqressiyanın qarşısının alınması və bu davranışların idarə edilməsi, psixoloji-pedaqoji yanaşmaların və uyğun müalicə metodlarının tətbiqini tələb edir. Psixoterapevtik müdaxilələr, xüsusi olaraq aqressiya idarəetmə bacarıqlarının inkişafına yönəldilmiş proqramlar, həmçinin sosial-emosional bacarıqların artırılması, bu davranışların müsbətə doğru dəyişdirilməsində vacib vasitələrdən biridir. Bununla yanaşı, məktəbdə və sosial mühitdə aqressiv davranışlarla mübarizənin gücləndirilməsi üçün daha çox maarifləndirmə, təlimlər və dəstək proqramlarına ehtiyac duyulur.

#### ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Бандура А. Подростковая агрессия / А. Бандура, Р. Уолтерес. – М.: Академия, 1999. – 512 с.
- 2.Берковец Л. Агрессия. Причины, последствия, контроль / Л. Берковец. – М.: Академия, 2001. – 512 с.
- 3.Барон Р. Агрессия / Р. Барон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 1997. – 336 с.
- 4.Вельдер Р. К вопросу о феномене подсознательной агрессии / Р. Вельдер // Общества, науки и современность. – 1993. – № 3. – С. 183–190.
- 5.Кернберг О. Ф. Агрессия при расстройствах личности / О. Ф. Кернберг. — М.: Гардарики, 1998. — 368 с.
- 6.Кон И. С. Психология школьника средней школы / И. С. Кон. — М.: Педагогика, 1982. — 240 с.
- 7.Крутецкий В. А. Психология подростка / В. А. Крутецкий. — М.: Просвещение, 1965. — 315 с.
- 8.Личко А. Е. Эти трудные подростки / А. Е. Личко. — Л.: ЛГПИ, 1973. — 171 с.

- 9.Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц. — М. : Пресс, 1994. — 269 с.
- 10.Маркузе Г. Эрос и цивилизация / Г. Маркузе. — М.: Наука, 1995. — 304 с.
- 11.Мухина В.С. Психология детства и юности / В.С. Мухина. — М.: Ин-т практ. психологии, 1998. — 788 с.
- 12.Немов Р.С. Психология воспитания / Р.С. Немов. — М. : ВЛАДОС, 2003. — 608 с.
- 13.Психология агрессии человека / К.В. Сельченков. — М.: Сфера, 1999. — 656 с.
- 14.Реан А.А. Агрессивность и агрессивность личности / А.А. Реан // Психол. журнал – 1996. – ЖМ 5. – С. 3–18.
- 15.Реан А. А. Агрессия в структуре поведения возбудимой и демонстративной личности / А. А. Реан // Ананьевские чтения. – 1997. – № 2 (97). – С. 13–16.
- 16.Реан А. А. Гендерные различия в структуре агрессивности у подростков / А. А. Реан, Н. Б. Трофимов // Актуальные проблемы деятельности практических психологов. – 1999. – № 3. – С. 6.
- 17.Рогов Е. И. Справочник практического психолога: в 2 кн. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста / Е. И. Рогов. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 384 с.
- 18.Румянцева Т. Г. Агрессия и контроль / Т. Г. Румянцева // Вопр. психологии. – 1992. – № 5/6. – С. 35–40.
- 19.Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л. М. Семенюк. – М.: Академия, 1996. – 54 с.
- 20.Филиппова Г. Родители для детей и родители для детей / Г. Филиппова // Семья и школа. – 2001. – № 7-8. – С. 8-9.
- 21.Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М.: Гардарики, 1994. – 299 с.
- 22.Фурманов И. А. Детская агрессивность / И. А. Фурманов. – М.: Сфера, 1996. – 192 с.
- 23.Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детском возрасте: изб. психолог. тр. / Д. Б. Эльконин. – Воронеж: Ин-т психологии, 1997. – 316



**Elnara Ahmed AHMEDOVA**

Nakhchivan State University,  
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Ph.D. in Psychology  
E-mail: [ahmedova.elnara@gmail.com](mailto:ahmedova.elnara@gmail.com)

**Shabnam İlham BABAYEVA**

Western Caspian University,  
Master's student of the Department of Psychology and Social Work  
E-mail: [Shebnem.babayeva01@gmail.com](mailto:Shebnem.babayeva01@gmail.com)

## **THEORETICAL ASPECTS OF THE STUDY OF AGGRESSION IN ADOLESCENCE**

### **Summary**

Adolescence is one of the most complex and dynamic stages in a person's life. The physiological, psychological, and social changes that occur during this period often lead to emotional instability, a strong need for self-expression, and a desire for social acceptance. These tensions may sometimes manifest as forms of aggressive behavior. The presented article scientifically analyzes the causes of aggression in adolescents, the psychological and pedagogical characteristics of such behavior, and its interaction with the social environment. The concept of aggression as represented in scientific literature is examined through comparative analysis, and both passive and active forms of aggression, including verbal and physical manifestations, are discussed in detail.

The article also explores how family and school environments, parent-child relationships, teacher-student dynamics, and peer groups influence the development and intensification of aggression. The comparison of socio-psychological and pedagogical approaches reveals that not only personal but also social factors play a significant role in the emergence of aggressive behavior.

**Keywords:** adolescent, aggression, aggressive behavior, psychological characteristics, pedagogical approach, social environment, emotional tension, psychological development, family influence, school, psychoprophylaxis, behavioral disorders.

**Элнара Ахмед АХМЕДОВА**

Нахчыванский государственный университет,  
Доцент кафедры педагогики и психологии, кандидат философских наук. по психологии.  
E-mail: [ahmedova.elnara@gmail.com](mailto:ahmedova.elnara@gmail.com)

**Шабнам Ильхам БАБАЕВА**

Западно-Каспийский университет,  
магистрант кафедры психологии и социальной работы  
E-mail: [Shebnem.babayeva01@gmail.com](mailto:Shebnem.babayeva01@gmail.com)

## **ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ АГРЕССИИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ**

### **Резюме**

Подростковый возраст является одним из самых сложных и динамичных этапов жизни человека. Физиологические, психологические и социальные изменения, происходящие в этот период, нередко приводят к эмоциональной нестабильности, стремлению к самовыражению и желанию быть принятым в обществе. Эти внутренние напряжения зачастую сопровождаются

проявлениями агрессивного поведения. В представленной статье научно проанализированы причины возникновения агрессии у подростков, психологические и педагогические особенности такого поведения, а также его взаимосвязь с социальным окружением. Рассмотрены различные формы агрессии, представленные в научной литературе, проведён сравнительный анализ, а также подробно описаны пассивные и активные формы агрессии, её вербальные и физические проявления.

Кроме того, в статье объясняется влияние семейной и школьной среды, родительских отношений, взаимодействия между учителем и учеником, а также подростковых групп на формирование и усиление агрессии. Сопоставление социально-психологических и педагогических подходов показало, что в формировании агрессивного поведения значительную роль играют не только личностные, но и социальные факторы.

**Ключевые слова:** подросток, агрессия, агрессивное поведение, психологические особенности, педагогический подход, социальная среда, эмоциональное напряжение, психологическое развитие, влияние семьи, школа, психопрофилактика, поведенческие нарушения.

**Daxil olub:** 02.12.2025